

ДЕЩО З ІСТОРІЇ ЛІБЕРАЛІЗМУ

Багатопартійність для України на сучасному етапі – це і старе, і водночас нове явище. Старе, оскільки багатопартійна система існувала ще на початку XX ст., але за радянської влади була добре забута. Та попри все набула вже певного досвіду і свого національного колориту. А новим явищем можна вважати з огляду на те, що багатопартійна система виникла знову в однопартійній державі у другій половині 80-х рр.

Загалом політичні партії як форма політичної організації суспільства найхарактерніші саме для XX ст. У розвинутих країнах партійні структури нині – механізм регулювання відносин між суспільством і державою, а конкуренція між ними – можливість вирішення державних проблем на користь народу і держави.

З-поміж широкого загалу різноманітних політичних партій початку XX ст. в Україні значну частину становили партії центру та лівоцентристські, а саме – ліберальні партії та об'єднання: кадети, октябристи, прогресисти і подібні до них партії, Українська демократична партія, Українська радикальна партія, Українська демократично-радикальна партія, Товариство українських поступовців, Українська партія соціалістів-федералістів.

Проблема розвитку лібералізму в Україні вивчається давно. Історична наука має найкращі надбання попередніх поколінь українських і російських учених не тільки у царині суто лібералізму, а й різних політичних партій та історії революційних подій. Передусім слід згадати праці таких науковців, як Г.Ю. Бурмистрова, В.С. Гусакова, П.Л. Варгатюк, В.Ф. Верстюк, р.І. Ветров, Ю.М. Гамрецький, Н.Г. Думова, В.С. Дякін, Г.З. Йоффе, І.М. Кисельов, А.П. Корелін, М.Ю. Козицький, В.В. Комін, О.Л. Копиленко, С.М. Королівський, С.В. Кульчицький, І.Ф. Курас, В.І. Попік, М.А. Рубач, В.Г. Сарбей, В.Ф. Солдатенко, Л.М. Спірін, В.Є. Спицький, В.І. Старцев, С.А. Степанов, А.Є. Тичина, С.Г. Томпсінський, В.Л. Харитонов, Є.Д. Черменський, В.В. Шелохаєв, П.М. Шморгун, В.К. Якунін та багатьох інших.

Ми спробували розглянути процес зближення ліберальних ідей і соціал-демократичних протягом століть. Теорія лібералізму на початок XX ст. найбільш повно віддзеркалювала інтереси більшої частини суспільства: нагальні потреби глибокої демократизації, його швидкого економічного розвитку, вирішення основних проблем (економічних, соціальних, національних). Але лібералізм не залишався статичним, він постійно змінювався і вдосконалювався.

Як відомо, батьківщина лібералізму, провідної ідейно-політичної традиції Заходу, – Велика Британія [1.-С.28].

Упродовж століть ця країна була лідером у висуненні нових форм лібералізму і батьківщиною багатьох його теоретиків (Дж. Локк, А. Сміт, Д. Рікардо, І. Бентам, Д. Мілль). Британські політики і мислителі й надалі започатковували нові ліберальні програми.

Так представники основної в XVII–XIX ст. течії лібералізму, яку можна визначити як буржуазну, або елітарну, розвивали трактування, які на практиці перетворювали “невід’ємні права і свободи” в досягнення тих верств суспільства, які були при владі. Друга течія, яку можна схарактеризувати як демократичну, виступала з ідеєю, що головні і невід’ємні права мають поширюватися на кожного індивідуума, а метою громадянського суспільства і держави є створення відповідних умов [1.-С.29].

Особливо важлива роль у формуванні ліберальних принципів належить двом англійським революціям – середини і кінця XVII ст. У документах англійського парламенту, виступах лідерів опозиції напередодні революції середини XVII ст. висунуто цілу низку характерних для лібералізму економічних, соціальних, політичних і релігійних вимог. Основні з них: недоторканість власності, свобода промисловості й торгівлі, невтручання в економічні справи громадян, договірне і виборне формування державної влади, визнання представницького органу – парламенту – головним носієм державного суверенітету, а також створення відповідального перед парламентом уряду, ліквідація влади монархії над церквою, гарантія громадянських і політичних прав особи.

Із роздумів Дж. Локка про власність випливають три важливі висновки. По-перше, приватна власність має трудове походження, а тому її справедливості важко оскаржити. По-друге, без виникнення і визнання приватної власності розвиток суспільства неможливий. По-третє, перетворення індивідуумом обробленої ним землі або вироблених продуктів на приватну власність не зменшувало інтересів і можливостей інших індивідуумів [1.-С.31].

Середина XIX ст. ознаменувалася тріумфом буржуазного лібералізму. Сформована як критика феодального суспільно-державного устрою, ідеологія лібералізму виходила з феномена свободи, де мірою і гарантом індивідуальної, особистої свободи ставала приватна власність. Лібералізм як практика втілювався в принципах вільного ринку, конкуренції, плюралізму, парламентського демократизму, розподілу гілок влади і рівності перед законом. Державі при такому розумінні співвідношення свободи, особистості та суспільства залишалася роль “нічного сторожа”, який стоїть на сторожі прав та інтересів особи в межах закону [2]. Головними рисами стали “возвеличення” індивідуалізму, проголошення індивідуальної незалежності та успіху.

У другій половині XIX ст. суперництво двох тенденцій у лібералізмі посилилось, а з часом їхнє співвідношення все більше змінювалося на користь соціально-реформаторського напрямку. В останній третині XIX ст. соціальний лібералізм заявив про себе не тільки в ідеології, а й у політиці. Його політичні набутки пов’язані з ім’ям І. Гладстона, лідера ліберальної партії.

У роки перебування І. Гладстона на посаді прем’єр-міністра доктрина соціального лібералізму почала втілюватись у практичні реформи. Вони проводились у двох головних напрямках: по-перше, заходи в інтересах трудового населення, по-друге, обмеження переваг британської аристократії [1.-С.38].

Водночас XIX ст. для народів Європи було позначене прагненням до національної державності, що, у свою чергу, супроводжувалося вимогами проведення ліберальних перетворень. Тому набуття народами національної державності асоціювалося з посиленням ідей лібералізму загалом.

Національність для європейських лібералів – так само індивідуальне буття, буття, поза яким неможливе існування людини [3.-С.42].

Але XIX ст. уособлює собою також інтенсивний розвиток і вдосконалення іншої ідеології – соціал-демократичної. Кінець XIX ст. – це початок перегляду цілої низки положень і висновків, сформульованих К. Марксом і Ф. Енгельсом та канонізованих у творах їхніх ортодоксальних послідовників. Порушив питання перегляду положень марксизму один з видатних мислителів європейської соціал-демократії Е. Бернштейн. Саме він став одним із популярних проводирів від соціалізму до лібералізму, він наблизив соціалізм до лібералізму. Водночас ідеологи соціального лібералізму Великої Британії Д. Гобсон і Л. Хобхауз не соромились називати себе соціалістами [4.-С.51-54; 1.-С.39].

У чому ж проявилася лібералізація соціал-демократії та соціалізація лібералізму? Так Е. Бернштейн вважав, що капіталізм стає життєздатнішим, рішуче відкинувши поширену думку про абсолютне і відносне зuboжіння пролетаріату за умов капіталізму. У збільшенні кількості та посиленні ролі акціонерних товариств, у практиці випуску дрібних акцій він вбачав важливий орієнтир демократизації капіталізму, який веде, на його думку, до збільшення кількості власників, підвищення життєвого рівня трудящих, пом’якшення класових суперечностей, а відтак, насамкінець, сприяє соціалістичній трансформації буржуазного суспільства. Е. Бернштейн був упевнений, що вже за його життя будуть виконані більшість соціалістичних вимог, якщо не під цією назвою, то фактично.

Інакше дивився Е. Бернштейн і на революцію. Шлях революційного насилля, зазначав він, прискорює дію та подолання окремих перешкод у процесі соціальних битв, однак можна знищити уряд, привілейовану меншість, але не можна знищити народ.

Він ніколи не ставив під сумнів правомірність визнання соціалізму метою та ідеалом. Як різнопорядкові елементи соціалізму Е. Бернштейн виділяв доктрину і теорію. До першої він відносив перспективи розвитку соціалістичного руху, а до другої – право на оцінювання сутності тих чи інших соціальних явищ і процесів.

Виступаючи фактично за ліберальний, гуманний і демократичний соціалізм, який формується в надрах існуючого ладу, Е. Бернштейн розумів процес як поступове усупільнення, обумовлений як об’єктивними тенденціями розвитку капіталістичного господарства до кооперації, так і демократизацією суспільства під впливом організованого пролетаріату і його партії. Це, як бачимо, має суттєві розходження з поглядами К. Маркса та Ф. Енгельса, для яких соціалізм – не еволюція, не поступовість, а якісний стрибок, переривання поступовості в історичному процесі.

Демократія, за Е. Бернштейном, – це засіб і водночас мета. Вона є засобом розвитку соціалізму, і вона є формою його здійснення. Демократичний соціалізм знімає питання про співвідношення боротьби за демократію з боротьбою за соціалізм, проголошуючи тотожність демократії та соціалізму. Єдиний правильний і доцільний шлях до соціалізму, вважав Е. Бернштейн, є шлях демократії.

На його думку, з розвитком демократії класова боротьба повинна набувати інших форм і вестися словом, у пресі, за допомогою виборчого права. Класові інтереси відступають, сила спільних

інтересів зростає. Класова диктатура, зазначав Е. Бернштейн, належить до більш низької культури, ніж та, яка визнає правомірність переходу до більш досконалого суспільства не шляхом конвульсивних проявів, а шляхом поступового переходу.

Ідею про диктатуру пролетаріату Е. Бернштейн вважав політичним атавізмом: завоювання пролетаріатом політичної влади може бути тільки наслідком соціалізму, що розвивається в надрах буржуазного суспільства, а не його політичною передумовою [4.-С.56-57].

У свою чергу, відмінність соціального лібералізму ХІХ ст. від класичного буржуазного починається з різного трактування приватної власності. Ліберально-соціальна концепція власності вказує на дві складові – приватну і суспільну. Головні теоретики британського соціального лібералізму першої чверті ХХ ст. Д. Гобсон і Л. Хобгауз проголосили: ніяка приватна власність не може визнаватися “чистою” й “абсолютною”, оскільки суспільство і різні його класи багатьма способами беруть участь у її створенні, примноженні, охороні.

Вони вважали, що держава має право регулювати функціонування і розвиток приватної власності з урахуванням інтересів суспільства і передусім прошарків, які мають безпосереднє відношення до її створення.

Соціальний лібералізм продовжував вбачати в приватній власності найважливіший засіб, що забезпечує суспільний прогрес, матеріальний статок, незалежність соціального і політичного вибору та поведінки індивідуума. (Право робітників на працю, а бідних – на прожитковий мінімум.)

Головні завдання суспільства і держави в очах соціальних лібералів – це боротьба з безробіттям, забезпечення зайнятості, гарантія прожиткового мінімуму старим, інвалідам, бідним, всім, хто не в змозі забезпечити його самотужки.

Соціальний лібералізм протиставив концепції “негативної свободи” концепцію “позитивної свободи”. Вона означає, що держава, прагнучи надати можливість для реалізації індивідуальних здібностей представникам різних класів, зобов’язана відкрити шлях до освіти, медичного обслуговування, інших життєво важливих сфер тим соціальним прошаркам, які в силу свого походження і матеріального стану не можуть забезпечити собі “рівні стартові можливості”.

Уже з початку ХХ ст. британський соціальний лібералізм сприйняв поняття “соціальна справедливість”, яке було чужим класичному буржуазному лібералізмові. Це не соціальна рівність, оскільки ліберали проти механічного зрівняння і відстоюють ідею винагороди індивідуума за підприємливість і таланти. Проте соціальні ліберали затвердили принцип державного перерозподілу національного багатства в напрямі ліквідації крайньої нерівності, забезпечення прожиткового мінімуму і соціального захисту всім громадянам, достатньої винагороди тих соціальних категорій, наприклад учителів, учених, лікарів, робітників соціальної сфери, які опиняються в ролі пасинків ринкового механізму.

Соціалізація лібералізму в ХХ ст. не анулювала його схильності до принципу пріоритету особистості стосовно суспільства, держави. “Лібералізм, – проголошено в маніфесті ліберальної партії, – виступає за свободу. Лібералізм цікавлять люди, проте не в своїй масі, а як індивідууми. Ліберали відкидають філософські міфи про вищу цінність держави, нації, аристократії або робітничого класу; для них цінністю є тільки особа людини. Людині ж для повного висловлення і розвитку своєї особистості необхідне вільне суспільство – суспільство, у якому вона зможе щось сказати у справі його управління й зіграти певну роль в одній із його громад” [1.-С.40-41].

Таким чином, на початку ХХ ст. соціал-демократія виступає за еволюційний розвиток, гуманність і демократію і проти диктатури класу, а ліберали не визнають власність абсолютною, захищаючи “соціальну справедливість”. Тобто лібералізм, який зародився як ідеологія буржуазії, і соціал-демократія як ідеологія пролетаріату, поступово зближувались, і на початку ХХ ст. представляли інтереси третього стану, але різних його полюсів.

Однак кризи кінця 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. змусили переглянути ліберальне трактування ринкових сил як основи гармонічного розвитку суспільства. У світі нових проблем і нових потреб відбулася трансформація класичного лібералізму – до соціальної орієнтації.

Сучасний лібералізм – явище складне і неоднозначне. Можна сказати, що він, залишаючись незмінним у проголошених принципах, на практиці увібрав у себе принципи захищеності та соціальної забезпеченості кожного члена суспільства з боку держави [2].

В основі світобачення лібералів, як і раніше, лежить визнання самоцінності особи, індивідуальної свободи як вищої цінності та головної умови економічного, інтелектуального і духовного прогресу.

В основі лібералізму – терпимість, гуманізм, демократизм, інші принципи, які зробили його привабливою для багатьох ідеологією. З другого боку, лібералізм – це певний політичний рух, партійно-політична система.

Демократія і лібералізм взаємопов'язані. Проте істинна демократія, яка слугує людині, неможлива без опори на ліберальні ідеї. Такий демократизм несе у собі серйозну небезпеку виникнення в її надрах політичної деспотії.

Лібералізм – це сукупність принципів і цінностей, які забезпечують максимально можливу індивідуальну свободу, а демократія – засіб реалізації цих принципів [5]. Держава не повинна пригнічувати людину.

Загальний підхід лібералів до економіки відомий. Суть його полягає в тому, що свобода приватної власності, свобода підприємницької діяльності, свобода ціноутворення, свобода слова і волевиявлення є основою економічного і соціального добробуту суспільства. Економічна свобода – основа будь-якої іншої свободи.

Лібералізм виник як пряме продовження багатовікових традицій вільнодумства й боротьби за свободу. Він стверджується в протиборстві з політичним свавіллям і тоталітаризмом, економічним гнобленням і духовним поневоленням людини, послідовно виступаючи за суверенні права і свободи особистості. Лібералізм увібрав у себе і на сьогодні найбільш повно й глибоко висловлює загальнолюдські ідеали та цінності.

Проте структурна криза світової економіки 70–80-х рр. XX ст. (на думку Г. Гребенькова) [6] вимагала більш радикальних засобів її лікування, тому стала об'єктивною основою появи ліберального консерватизму як політичної філософії й суспільно-державної практики.

У минуле спливала ідея “класичного лібералізму” щодо природності стабілізації суспільства, яке стало на шлях “раціональності”, що, начебто, належить до принципів лібералізму.

Консерватизм як форма прояву лібералізму за сучасних умов виявляється значно продуктивнішим. Консервативний лібералізм, як і класичний, також проти втручання держави в економічне життя, але він за рішуче втручання в політику, оскільки політичний режим, який наділений волею і має стратегію дій, зробить свій вплив на хід економічних реформ, не вдаючись до прямого регулювання економічного життя суспільства.

Тож фактично консервативний лібералізм як політичний засіб і система держмеханізмів влади є захисником ліберальної філософії та політики в сучасній, охопленій кризою, Україні.

Проте лібералізм – як ідейний напрям поєднав у собі всі поняття, якими живе сучасне західне суспільство, але перенесення західних ідей і досвіду на політичний ґрунт України може призвести до серйозних помилок [2]. Відтак треба звернутися до свого, національного досвіду ліберального руху. А події останніх місяців 2004 року показали, що в Україні потреби в лібералізмі надзвичайно великі.

Джерела та література

1. Согрин В.В. Британский либерализм: этапы развития и течения // Новая и новейшая история. – 1996. – № 4.
2. Демченко М., Нарижный Д. Либерализм в Украине: за и против // Альтернатива – региональная политическая газета. – 1994. – № 3(4), февраль.
3. Федосова Е.И., Ревякин А.В. Нация и национальность в воззрениях французских либералов и демократов первой половины XIX в. // Новая и новейшая история. – 1999. – № 6.
4. Вопросы избирательного права // Вестник партии народной свободы. – 1906. – № 3.
5. Либерал-экспресс: Вестник Либеральной партии Украины. – 1992. – № 2.
6. Гребеньков Г. По поводу либерального консерватизма и реализма в политике // Взгляд. – 1995 – №10(69), март.

Summary

XIX century is the period of reconciliation two ideologis-liberalism and social-democratism. E.Bernshtein accorded socialism to liberalism. Ideologists of liberalism called self socialists. Modern democracy without liberalism is a way to dictatorship.